

А.Ю. Осадчук, ст. гр. ПВШ-11-Г1
Науковий керівник: Л.І. Тарусова,
к.ю.н., доцент Інституту менеджменту та
психології ДВНЗ «УМО» НАПН
України

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА ВИКЛАДАЧА МУЗИЧНИХ ДИСЦИПЛІН В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

Анотація. У статті проведений аналіз сутності професійної культури педагога-музиканта та розглянуті її основні домінуючі компоненти в процесі фахової підготовки студентів.

Ключові слова: професійна культура, професійна поведінка, фахова підготовка студентів.

Аннотация. В статье проведен анализ сущности профессиональной культуры педагога-музыканта и рассмотрены ее основные доминирующие **компоненты в процессе профессиональной подготовки студентов.**

Ключевые слова: профессиональная культура, профессиональное поведение, профессиональная подготовка студентов.

Abstract. This article presents the analysis of the nature of professional culture of the teacher, musician and considered its main components are dominant in the process of professional training of students.

Keywords: professional culture, professional conduct, professional training of students.

Економічні, політичні та соціально-культурні зміни, що відбуваються в нашій країні задають нові орієнтири професійної освіти у навчальних заклад культури і мистецтв, зміст яких забезпечувати адекватний світовому рівень загальної та професійної культури керівника музично-інструментального колективу. Позитивні зміни у сфері професійної освіти можливі при створенні середовища, в якому створюються унікальні педагогічні умови, що забезпечують професійний розвиток фахівця нового покоління. Соціально-культурне середовище навчальних закладів культури і мистецтв виступає інструментом взаємодії суб'єктів щодо створення ціннісних, функціонально-утворюючих, предметно-практичних компонентів, що забезпечують процес формування професійної культури керівників музично-інструментальних колективів.

Згідно з концепцією М.С.Кагана, сутність культури слід розуміти як певну форму зосередження духовної енергії людства в єдності з сукупністю ідеально-практичних способів і результатів освоєння і перетворення світу (11). Основою і центральною ланкою культури є структура культуротворчої діяльності, так як культура, за визначенням Е. В.Ільєнкова, в першу чергу, - це творення системи цінностей, творчість нового, оновлення і збільшення різноманітності світу. Стабілізуючим фактором культури виступає культурна традиція. Завдяки їй відбувається накопичення і трансляція людського досвіду в історії, і кожне нове покоління може актуалізувати цей досвід, спираючись у своїй репродуктивній та творчій діяльності на створене попередніми поколіннями. Таким чином, завдання людини полягає у творенні культури, вихованні, вирощуванні, охорони природи, космосу від руйнування, не тільки збільшенні різноманітності і складності світу, а й упорядкування його (9).

На рівні особистісного соціально-рольового прояву однієї з складових культури виступає професійна культура, що включає в себе, за твердженням А.М.Трудкова, багаторівневий комплекс, складовими якого виступають:

Система цінностей, що визначає суспільну та індивідуальну значущість засобів, результатів і наслідків професійної діяльності.

Цілепокладання, що характеризує рівень уявлень особистості про норми у сфері професійної життєдіяльності.

Система засобів і методів професійної діяльності, що включає в себе науковий понятійний апарат і знання нормативного використання професійних технологій і розумових операцій з метою перетворення проблемних ситуацій.

Інформаційно-операціональні ресурси професійної культури, напрацьовані попередньою практикою. Об'єкти професійної діяльності, стан яких вимагає певних нормативних змін (23).

Термін "професійна культура вчителя" часто використовується як синонім таких понять, як "педагогічна культура вчителя", "педагогічна компетентність вчителя". За твердженням А.Сітника, професійна культура вчителя включає такі складові, як загальна культура, педагогічна культура, етична культура, естетична культура, філософська культура і т.д. Звідси А.Сітник визначає її як сукупність загальної культури особистості та професійних знань з основних напрямків педагогічної діяльності - теорії та методики викладання предмета, педагогіці як науці про виховання, вікової та соціальної психології, психології педагогічної праці, вікової фізіології, основ гігієни та медицини, основам етики і естетики, практичної економії і екології, філософії та соціології - і вміння застосовувати ці знання в педагогічній практиці (20).

Професійна культура вчителя поєднує в собі елементи формального (слідування певним нормам, інструкцій, напрацьованим прийомам) і неформального (творчість, індивідуальність, імпровізацію) плану. Найчастіше дані елементи характеризуються взаємозв'язком і органічним переходом один в одного. Проте, як стверджував П. К. Ангельмейер, "хороший вихователь тим і відрізняється від ремісника, що, тоді як останній керується тільки стереотипними прийомами, перший вживається в індивідуальні особливості вихованця і до них приладжує свій ідеал доброго громадянина" (12 , с.9)

Здатність вірно розбиратися в особистості і поведінці своїх учнів, адекватно відгукуватися на їхні вчинки, вибирати адекватну систему методів навчання і виховання, найкращим чином відповідають індивідуальним особливостям дітей, - показник високої професійної культури вчителя, його педагогічного мистецтва. У свою чергу, останнє виступає, як вважає Б.Т.Ліхачев, як досконалого володіння учителем всією сукупністю знань, умінь і навичок, сполученого з професійною захопленістю, розвиненим

педагогічним мисленням та інтуїцією, морально-естетичним ставленням до життя, глибоким переконанням і твердою волею (16).

Категорією меншою спільності по відношенню до поняття "професійна культура вчителя" виступає категорія "професійна культура вчителя музики". Її специфіка виражається в її спрямованості на творення і утвердження цінностей музичної культури, розвиток особистісної музичної культури школяра, зростання її духовної свободи та культурного багатства. Одночасно, будучи підсистемою більш об'ємних систем, вона включає всі сутнісні характеристики таких феноменів, як загальна культура, педагогічна культура, професійна культура, музична культура, культура особистості і т.д.

Учитель музики як носій високої художньої культури стає творцем музичного мистецтва, яке покликане відігравати значну роль у формуванні духовної культури дітей. Хороший педагог-музикант, на думку Д.Б.Кабалевського, завжди зробить мистецтво своїм помічником у розкритті неосяжних духовних сил учнів (10).

Всі музично-виховні програми, все новаторські ідеї реалізуються через творчу діяльність вчителя музики. Саме тому його професійна культура як "представника самого витонченого виду мистецтв" (К.Ангеловські, 3) багато в чому визначає зміст духовного життя учнів.

Таким чином, професійна культура вчителя музики, пофарбована загальнокультурними, загальнопедагогічними і мистецтвознавчими аспектами, складається з наступних домінуючих компонентів:

- багатий духовний світ особистості вчителя, здатного вибрати в себе естетичне, пізнавальне і виховне вплив музичного мистецтва;
- любов і професійний інтерес до явищ музичного мистецтва на основі особистісно-ціннісних переконань;

- концептуально-цілісне бачення сутності, природи та закономірностей музичного мистецтва;
- творча захопленість музично-педагогічної професією;
- активна самоосвітня пізнавально-мистецька діяльність в області музично-педагогічної науки.

Сутнісні характеристики професійної культури вчителя музики слід розглянути, на наш погляд, через призму її основних структурних підсистем. У їхній якості, згідно А.М.Трудкову (23), можуть виступати соціально-світоглядна, методологічна, психологічна, комунікативна та музично-естетична підсистеми професійної культури вчителя музики.

1. Соціально-світоглядна підсистема професійної культури вчителя музики.

Соціальний аспект вимог до вчителя музики відбивається в його готовності здійснювати активну діяльність з урахуванням соціально-об'єктивної ситуації і відповідно до особистої моральної позицією і усвідомленої відповідальністю. Школі необхідний вчитель, не тільки високо професійно підготовлена, але втілює ідеал у своїй особистості, яка, за словами К.Д.Ушинського, є нічим незамінним життєдайним джерелом світла для молоді душі (24).

Складність професії вчителя визначається як високими вимогами суспільства, так і величезними витратами розумової, психічної, душевної енергії, на реалізацію якої вказував Я.А.Коменський: "Вчителями повинні бути люди ... чесні, діяльні і працьовиті, не тільки для вигляду, а й найнасправді вони повинні бути живими зразками чеснот, які вони повинні прищепити іншим "(13, с.600).

Соціально-ціннісна позиція вчителя музики ґрунтується на світогляді і моральної відповідальності. Світогляд становить провідне ланка професійної

культури, відображаючи всі сторони фахівця як людини і професіонала. Воно є впорядкованою системою поглядів на навколишню дійсність, сукупністю принципів і переконань, що визначають напрямки діяльності та відносин. Утворюючи систему морально-етичних цінностей особистості вчителя, світогляд є ключовою характеристикою фахівця і служить вищим регулятором його діяльності та поведінки. Духовний стрижень світогляду, вважає Г.Сараф, чітко відображає готовність особистості до самовіддачі, до такого вчинку, в якому чітко простежується прагнення до добра, істини, справедливості і краси (19).

Морально-естетичний досвід особистості відображає етичний аспект, як світогляду вчителя музики, так і його професійної культури в цілому. Етичний аспект професійної культури вчителя музики виявляється в його моральній культурі як системі моральних установок, що виступають підставами кожного педагогічного дії, мислення та спілкування. Поведінка, вчинки, на думку А.А.Гусейнова, є основою морального самовиховання вчителя, а також, головним каналом, по якому він моральним чином впливає на оточуючих (7).

Взаємозв'язок духовно-моральної культури з емоційною сферою особистості вчителя музики проявляється в душевній тонкощі, тактовності, емоційної чуйності на людські і художні явища, здатності до співпереживання. Моральна культура педагога включає в себе культуру мислення, культуру почуттів і культуру поведінки, що розглядається під кутом зору моральної цінності його суб'єктивних мотивів. Будучи складовою частиною духовної культури особистості, вона розкриває об'єктивний моральний сенс поведінки вчителя і суб'єктивну оцінку цієї поведінки.

2. Методологічна підсистема професійної культури вчителя музики.

Поняття "вчитель-дослідник" в педагогіці вживається як характеристика вищого рівня професійної культури особистості людини, зайнятого педагогічною практикою. Мотивація до пошуку, яка детермінує інтерес до професійної діяльності, притаманна творчій особистості педагога. У цьому зв'язку В.В.Краєвський стверджує, що, головним чином, цілісна методологічна культура сприятиме педагогу відрізнити справжню науку від імітації, новаторство від прожектерства (14). Е.В.Бережнова визначає в якості головних ознак методологічної культури вчителя: навички проектування педагогічного процесу; вміння усвідомлювати, формулювати і творчо вирішувати завдання; здатність до здійснення методичної рефлексії; потреба в наукових педагогічних знаннях (4). Методологічна культура вчителя музики постає, виходячи з концепції Е.Б.Абдулліна, у вигляді багатокomпонентної і багаторівневої структури, що включає в себе педагогічний філософський світогляд, методологічну рефлексію та операціональну сферу, що виражається в комплексі способів пізнавально-перетворюючої діяльності. Цілісність структури методологічної культури охоплює духовно-моральну, мотиваційну, інтелектуальну і діяльнісну сфери особистості вчителя музики і визначає інноваційний характер його мислення та активність музично-педагогічної діяльності (1). Філософський світогляд в узагальненому вигляді являє собою цілісну сукупність уявлень про природу, суспільство, культуру, людину і знаходить вираз у системі цінностей, ідеалів, переконань особистості педагога.

Методологічна рефлексія обумовлює розвиток у вчителя музики потреби в творчому мисленні та його реалізації на індивідуально-особистісному рівні. Це дозволяє педагогу-музиканту усвідомлювати, осмислювати діалектичну природу музично-педагогічної дійсності і власного "Я", пізнавати і перетворювати їх в залежності від особистісно-професійного цілепокладання та рівня розвитку методологічного інформаційно-операціонального багажу знань, умінь і т.д.

Прикладний аспект методологічної культури вчителя музики відображає такий її змістовний компонент, як педагогічне проектування і конструювання музично-виховного процесу.

Таким чином, методологічна культура вчителя музики є творча самореалізація його особистості в процесі проектування музично-педагогічної діяльності та власного професійного рівня. Реалізуючи в музично-педагогічній діяльності свій методологічний багаж, учитель розкриває перед учнями картину світу, своє розуміння музичного мистецтва, власну систему цінностей, що найбільшою мірою сприяє збагаченню чуттєвої сфери школярів, їх знань і норм освоєння культури, розвитку особистісної культури дітей через музику і особистість самого педагога.

3. Психологічна підсистема професійної культури вчителя музики.

Високий рівень професійної культури вчителя музики немислимий без адекватного рівня розвитку її психологічного компонента. Це обумовлено значенням психології як теоретичного і практичного фундаменту загальної та музичної педагогіки та приватних методик викладання. Ще видатний педагог К. Д. Ушинський з цього приводу писав: "Ми не говоримо педагогам - робіть так чи інакше, але говоримо їм: вивчайте закони тих психічних явищ, якими ви хочете керувати, і робіть, порівнюючи з цими законами і тими обставинами, в яких ви хочете їх прикласти "(24, с.55).

Роль психологічних знань у формуванні професійної культури вчителя музики важко переоцінити. Вони виступають каталізаторами правильного розуміння вчителем самого себе, вдосконалення відносин з іншими людьми, дбайливого ставлення до внутрішнього світу іншої людини, осмислення психологічного змісту явищ музичного мистецтва, формування відповідної мотивації і т.д. Головна мета психологічної освіченості - сприяння професійної придатності та росту особистості вчителя.

В якості фундаментального фактора, що визначає ефективність і оптимальність перебігу розвиваючих процесів, виступає психологічна культура вчителя, яка, вважає А.Б.Орлов, "передбачає культуру його переконань, переживань, уявлень і впливів, яка виявляється у відношенні і до самого себе (передусім!), і до учнів "(17, с.146).

Психологічна культура вчителя музики складається з наступних компонентів:

- соціально обумовлені культурні норми і цінності, науково-теоретичні, практичні та повсякденні психологічні знання;
- прийоми і способи організації активної, творчої музично-педагогічної діяльності, досягнення музично-психічних явищ, законів освоєння діями;
- культура спілкування, мови, поведінки, почуттів, мислення і т.д.

Необхідність володіння учителем музики розвиненою психологічною культурою визначається також специфікою навчального предмета. Висока музичне мистецтво, будучи мистецтвом емоційно-образним, на думку Г.С.Тарасова, - найбажаніший керівник психічного розвитку дітей. Морально-естетичний зміст музичної класики - найважливіший психолого-педагогічний орієнтир в діяльності вчителя (21).

Будь-яке музичне явище містить в собі певну "психологічну програму", прихований психологізм, який викликав до життя цей твір. Учитель з розвиненою психологічною культурою не тільки розпізнає прихований психологізм у змісті музики, а й знайде гармонію між собою, своїм відчуттям життя і музикою.

Досконала психологічна культура вчителя музики є найважливішим творчим фактором впливу на духовний світ підростаючого покоління. Педагог, який прагне по праву називатися психологічно культурним, крім

правил зовнішньої поведінки та професійного етикету, зобов'язаний досконально вивчити, в тому числі, і правила психогігієни і психопрофілактики. Без цих знань не буде мати можливості широко розкрити свої загальні та музично-педагогічні здібності і відчувати повноту і багатство життєдіяльності.

4. Комунікативна підсистема професійної культури вчителя музики.

Професійно-педагогічне взаємодія повинна мати взаємозбагачуючий і взаєморозвиваючим характером і бути, на думку В. С. Біблер, що розвиває діалогом (5). Звідси виникає необхідність наявності у вчителя музики високої комунікативної культури, яка, згідно вислову І.І.Риданової, є професійно-особистісним властивістю особистості, що забезпечує продуктивність педагогічної взаємодії (18). В якості суттєвих ознак комунікативної культури вчителя музики І.І.Риданова виділяє:

- потреба в діалогічному спілкуванні з учнями, музичним мистецтвом і з самим собою;
- позитивне емоційне самопочуття до, під час і після спілкування;
- комунікативні вміння і навички.
- конструктивне розв'язання міжособистісних суперечностей;
- гуманізм і демократизм спілкування;
- естетика спілкування.

Структура даної соціально-психологічної освіти являє собою сукупність досить сформованих компонентів, серед яких важливе місце займають: знання в області комунікативних дисциплін (педагогіка та психологія, конфліктологія, логіка, риторика, культура мовлення і т.д.); комунікативних і організаторських здібностей; здатність до емпатії;

здатність до самоконтролю; культура вербального та невербального взаємодії.

Велике значення для педагогічної комунікації мають вербальні та невербальні засоби педагогічного спілкування. Зміст перше, представляє культура мови - дикція, інтонація, орфоепія (orthos - правильний + epos - мова), правильне дихання, постановка голосу. До невербальних засобів педагогічного спілкування належать:

- експресивно-виразні рухи вчителя: міміка, поза, жест, хода, візуальний контакт;
- просодика і екстралінгвістика: інтонація, гучність, тембр, пауза, сміх та ін. ;
- такесика : рукостискання, поплескування, прогладжування, дотик;
- проксеміка : орієнтація, дистанція.

Доброзичливі, сприятливі взаємини вчителя і учнів забезпечують особистісну захищеність і переживання емоційного благополуччя кожним суб'єктом педагогічної взаємодії. Останнє обумовлено тим фактом, що педагог, як стверджує Ш.А. Амонашвілі , потребує захисту своїх вихованців навіть більше ніж вони - в його заступництво (2).

Цілепокладання художньої комунікації в галузі музики, згідно Е.Ю.Глазиріної (6), включає в себе:соціально-мистецтвознавчий аспект: вивчення навколишнього світу, духовного світу своєї та іншої особистості, специфіки музичної символіки, мови і виразних можливостей музики;конструктивний аспект: вивчення процесів формоутворення у музичному мистецтві, структури і будови музичних творів, архетипів музичної мови;комунікативний аспект: виявлення діалогічної сутності музичного мистецтва.

При цьому процес художньої комунікації на шляху уточнення художньої інтерпретації музичного твору повинен проходити в спільному творчому пошуку вчителі та учнів. Тільки в даному випадку школярі виступлять не об'єктами педагогічного впливу, а повноцінними суб'єктами музично-педагогічної взаємодії. Неодмінними умовами його організації є тісні особисті зв'язки і позитивна емоційна атмосфера (8).

Особистість вчителя музики, який володіє мистецтвом художньо-діалогічного спілкування, глибоко і повно розкривається на музичних заняттях у процесі виконання творів, розповіді про нього, передачі свого ставлення до композитора, музиці, посилення її емоційного впливу. При цьому прояв педагогом чуйності, уваги до переживань учнів, породжує відповідне почуття поваги і довіри.

5. Музично-естетична підсистема професійної культури вчителя музики.

Основною метою музичного виховання виступає музично-естетична культура особистості, яка розглядається Б.Т.Ліхачевим (15), Г.П.Шевченко (25) як сукупність здібностей особистості сприймати, переживати і перетворювати природу, суспільне життя, самої людини за законами краси, відкриває шлях найбільш повного гармонійного розкриття всіх сутнісних сил людини. Від рівня її розвиненості багато в чому залежить якісний рівень професійної діяльності вчителя музики.

У змістовному аспекті музично-естетична культура вчителя, виходячи з концепції Р.А.Тельчарової (22), постає як єдність таких взаємопов'язаних і взаємообумовлених частин:

- мотиваційний компонент, що включає різноманіття установок особистості: переконання, потреби, інтереси, цілі і т.д.;

- інформаційний компонент, що охоплює систему видів і форм знань про музику: уявлення, поняття, концепції, теорії і т.д.;
- діяльнісний компонент як сукупність всіх форм і видів музичної діяльності, включаючи елементи, складові її основу: вміння, навички, способи, прийоми, методи і т.д.;
- емоційно-оцінний компонент, пов'язаний з формуванням музично-естетичних почуттів, оцінок, ідеалів, смаків, переконань і т.д.
- музикальність як сукупність здібностей, що забезпечують успішність музичної діяльності.

Музично-естетичної культура вчителя музики як складова частина його загальної духовної та професійної культури, відображає здатність педагога сприймати і творити світ музики не тільки за законами технології музичного мистецтва, а й відповідно до норм естетичного відносини. Естетичний аспект професійної культури вчителя музики проявляється в реальному музично-педагогічному процесі в гармонії цілей і засобів, композиційної стрункості та завершеності, пропорційності педагогічних впливів, в емоційно-чуттєвих моментах їх ритмічної організації.

Середовищний підхід як методологічна установка дозволяє залучити сукупність зовнішніх і внутрішніх умов соціально-культурного середовища навчального закладу у формуванні професійної культури. У розвитку творчої особистості діяльність виступає як оптимальний і інтенсивний спосіб її формування, тому реалізація діяльнісного підходу необхідна при формуванні професійної культури студентів. У той же час діяльнісний підхід дозволяє нам розвивати мотиваційно-ціннісні орієнтації особистості на активно-позитивні ставлення до професійної культури, формувати у неї систему знань, умінь і навичок, організовувати і спрямовувати пізнавальну і практичну активність особистості, забезпечувати її духовну досконалість.

Діяльнісний підхід є одним з основних принципів вивчення і формування професійної культури студентів. Студент є справжнім суб'єктом навчання, якщо він бере активну участь у навчально-пізнавальній діяльності, що є частиною загальнолюдської діяльності. Даний вид діяльності має пізнавальну спрямованість і включає оволодіння професійними знаннями, вміннями і навичками, орієнтацію студентів в цінностях. У нашій роботі формування професійної культури студентів здійснювалося за допомогою організації навчально-пізнавальної, навчально-творчої, самостійної, практичної та концертної діяльності в ході вивчення спеціальних дисциплін: «Диригування», «Оркестровий клас», «Спеціальний інструмент», «Методика викладання спеціального інструменту», «Історія виконавства на народних інструментах» та інші, а також спецкурсу «Історія побутування українських народних інструментів». Використання особистісно-орієнтованого підходу сприяє ціннісній орієнтації студентів у навчально-пізнавальній та навчально-творчій діяльності. Ціннісні орієнтації відображають інтереси особистості і визначають спрямованість її діяльності. Пізнавальні цінності лежать в основі формування професійної культури студентів. На основі особистісно-орієнтованого підходу здійснюється розвиток особистісно-сислової сфери студента, що виявляється в його ставленні до самостійної пізнавальної професійної діяльності при вивченні спеціальних дисциплін.

Висновки. Таким чином, професійна культура вчителя музики, будучи мірою багатогранного освоєння загальнокультурних, психологічних, комунікативних, естетичних, виконавських явищ музично-педагогічної дійсності, являє собою соціально-психологічне новоутворення, яке відповідає за пізнання, ціннісне усвідомлення і творчу діяльність у світі музично-педагогічних цінностей. Здатність вчителя музики вибудовувати свою творчу професійну діяльність за законами добра, гармонії і гуманістичної особистісно-орієнтованої педагогіки є найважливішою здатністю, що формується на основі злиття творчих і спеціальних здібностей особистості. Реалізація педагогом-музикантом духовних, культурологічних, морально-

естетичних і художніх цінностей музичного мистецтва є головним показником високопрофесійної культури особистості, свідченням зростання її духовності та культурного багатства.

Література

1. Абдуллін Е.Б. Методологічна культура педагога-музиканта: Навчальний посібник. - М., 2002.
2. Амонашвілі Ш.А. Роздуми про гуманну педагогіку. - М., 1996.
3. Ангеловські К. Вчителі і інновації. - М., 1991.
4. Бережнова Є.В. Формування методологічної культури вчителя / / Педагогіка. - 1996. - № 4.
5. Біблер В.С. Філософія діалогу культур. - М., 1993.
6. Глазиріна Є.Ю. Музика в четвертому вимірі: Питання методології, теорії та методики музичного навчання і виховання школярів. - М., 2001.
7. Гусейнов А.А. Моральне виховання / / Російська педагогічна енциклопедія. - М., 1999. - Т. 2.
8. Дмитрієва Л.Г., Черноіваненко Н.М. Методика музичного виховання в школі: Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. - М., 2000.
9. Ильенков Е.В. Філософія і культура. - М., 1991.
10. Кабалецький Д.Б. Дорогі мої друзі. - М., 1977.
11. Каган М.С. Філософія культури. - СПб, 1996.
12. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогічна творчість. - М., 1990. - С. 9.
13. Коменський Я.А. Вибрані педагогічні твори. - М., 1955.
14. Краєвський В.В. Три вимірювання в педагогіці / / М.Н. Скаткін і сучасна освіта: Матеріали науково-практичної конференції: В 2 т. - М., 2000. - Т. 1.
15. Лихачов Б.Т. Теорія естетичного виховання школярів. - М., 1985.
16. Лихачов Б.Т. Педагогіка: Навчальний посібник. - М., 1998.
17. Орлов А.Б. Психологія особистості і сутності людини: парадигми, проєкції, практики. - М., 1995.
18. Риданова І.І. Основи педагогіки спілкування. - Мінськ, 1998.
19. Сараф Г. Культура - духовність - професія / / Вища освіта в Росії. - 1996. - № 2.
20. Ситник А. Професійна культура вчителя: історичні аспекти проблеми / / Школа. - 1998. - № 1.

21. Тарасов Г.С. Музична психологія // Супутник вчителя музики. - М., 1993.
22. Тельчарова Р.А. Музика і культура. - М., 1986.
23. Трудков А.М. Професійна культура вчителя музики. - Мурманськ, 2005.
24. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2 т. - М., 1974. - Т. 1.
25. Шевченко Г.П. Естетичне виховання школярів. - Київ, 1985.